

Тетяна МІШЕНИНА,

*доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови
ДВНЗ "Криворізький національний університет" (Україна, Кривий Ріг)
t.mishenina@gmail.com*

ЛІНГКУЛЬТУРОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФЛОРОКОНЦЕПТУ ТРАВА З ПОЗИЦІЇ ДІАХРОНІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У публікації розкрито динаміку змін у структурі і семантиці флороконцепту «трава» в українській мові. Схарактеризовано фольклорну традицію іманентності природного складника у світоглядній картині світу українців; здійснено комплексний аналіз флористичних концептів, описано сучасну тенденцію сприйняття флороконцепту як рівноцінного учасника діалогу зі всесвітом.

Ключові слова: флороконцепт, лінгвокультурологія, діахронія, українська мова.

Лім. 11.

Tetiana MISHENINA,

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Department of Ukrainian language, SHEE "Kryvyi Rih National University" (Ukraine, Krivyi Rih)
t.mishenina@gmail.com*

LINGUISTIC CULTURAL INTERPRETATION OF FLOROCONCEPT GRASS WITH DIACHRONIC POSITIONS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

In the publication dynamic changes in the structure and semantics floroconcept «grass» in the Ukrainian language is uncovered. The folklore tradition immanence natural component in the ideological picture of the world Ukrainians is characterized; analysis of floristic concepts is carried out; the modern trend of perception floroconcept as an equal participant in the dialogue with the world is described.

Key words: floroconcept, cultural linguistics, diachronic, the Ukrainian language.

Ref. 11.

Татьяна МИШЕНИНА,

*доктор педагогических наук, профессор кафедры украинского языка
ГВУЗ "Криворожский национальный университет"
(Украина, Кривой Рог) t.mishenina@gmail.com*

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФЛОРОКОНЦЕПТА ТРАВА С ПОЗИЦИИ ДИАХРОНИИ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

В публикации раскрыта динамика изменений в структуре и семантике флороконцепта «трава» в украинском языке. Охарактеризована фольклорная традиция имманентности природной составляющей в мировоззренческой картине мира украинцев; осуществлен комплексный анализ флористических концептов; описана современная тенденция восприятия флороконцепта как равноценного участника диалога со вселенной.

Ключевые слова: флороконцепт, лингвокультурология, диахрония, украинский язык.

Лит. 11.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних напрямів сучасного українського мовознавства є аналіз мови як найважливішого засобу вираження етносвідомості, національного характеру, духовної культури народу, його картини світу. Домінування в сучасній світовій лінгвістиці когнітивно-дискурсивної парадигми спрямовує такі дослідження в царину лінгвоконцептології, метою якої є опис організації та способів вербалізації концептів як складників свідомості, носіїв культурно значущої інформації певного етносу.

Особлива культурна конотація того чи того слова виникає на основі важливої соціальної ролі предмета чи явища, які позначені цим словом у межах окремої національної культури. Соціальна значущість референта розуміється не в суб'єктивному аспекті, а в соціально-типізованому як певна реакція носіїв мови на ті чи ті предмети і явища позамовної дійсності. Таку значущість референта закріплює фольклор, літературні традиції зберігають чи ускладнюють її.

Аналіз досліджень. Провідним методом дослідження в когнітивній лінгвістиці є концептуальний аналіз, що на сучасному етапі становить собою сукупність різних підходів, серед яких виокремлюють пропозиційну семантику (О. Кубрякова); теорію прототипів (А. Вежицька, Е. Рош, Дж. Тейлор). Аналізу концептів присвячені праці А. Бабушкіна, С. Воркачова, В. Дем'янова, В. Карасика, В. Колесова, М. Красавського, Д. Лихачова, В. Маслова, М. Піменової, З. Попової, А. Приходька, Г. Слишкіна, Ю. Степанова, І. Стерніна, В. Телія.

Флористичні концепти науковцями досліджено з позицій ономасіології (В. Калько, Р. Омельковець), семасіології на матеріалі фольклорних текстів (В. Галайчук), в етнопсихолінгвістичному (І. Подолян) та функціонально-стилістичному (І. Коломієць) аспектах.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю здійснення комплексного аналізу флористичних концептів, що полягає у з'ясуванні смислового ядра концепту та можливостей його трансформацій, характеристик мовних репрезентацій флористичних концептів, окресленні типових змін структури та ролі зазначених концептів, висвітленні особливостей використання флорономенів у поетичному мовленні, де вони набувають додаткових конотацій, образних, символічних значень, що надасть змогу ґрунтовніше дослідити пов'язаний з флорою фрагмент української поетичної мовної картини світу.

Мета публікації – розкрити структурно-семантичні особливості флороконцепту *трава* в українській мові з позиції діакронії.

Виклад основного матеріалу. У творах фольклору, літератури, мистецтва й релігійних жанрів назви рослин часто уживаються в переносних значеннях, на основі яких сформувалася їхня загальнонаціональна символіка. Флористичні концепти відіграють неабияку роль у свідомості народу. У зв'язку із зазначеним вище актуальним є визначення національно-культурної специфіки назв представників флори: назви відображають структуру знань і уявлень українського народу про флорони́ми, взаємодії коду з іншими культурними кодами в українській мовній картині світу.

Когнітивно-ономасіологічний аналіз мотивації української флоро- і фаунолексики складається з двох етапів: 1) інтерпретація ономасіологічних структур назв; 2) моделювання структур знань про позначене. Інтерпретація ономасіологічних структур передбачала з'ясування концептуального статусу ономасіологічних ознак, визначення ономасіологічного базису.

Моделювання структур знань про позначене ґрунтується на організації ментально-психонетичного комплексу. Проектування української флоролексики на цю модель надає змогу реконструювати відповідні фрагменти концептів у поєднанні засобів їх презентації в науковій і наївній картинах світу. Флористичні концепти-символи в українській етносвідомості є однією із ключових, культурно маркованих констант, що формується шляхом взаємодії різних пізнавальних механізмів: сприйняття флоролексем переважно зором і слухом, фіксації образів, оброблення цієї інформації мисленневою сферою, формування стереотипів й усталених оцінок на базі архетипів колективного позасвідомого й наївної картини світу, а також детальної категоризації в науковій картині світу.

Характеристику мовних засобів репрезентації концептів-символіву публікації подано на основі когнітивно-ономасіологічного аналізу моти-

вації українських флоронімів. Дослідження має обмеження: проаналізовано фітонім *трава* у фольклорних текстах і сучасній літературі рідного краю (Дніпропетровщини).

Трава є найпоширенішим фітонімом цієї групи, використовуваний у фольклорній традиції. Словникове значення слова «трава» таке: «Рослина з однорічними зеленими м'якими пагінцями, які не дерев'яніють» [2, 1259]. У контексті української культури фітонім *трава* символізує: добрі і злі сили природи; людські істоти; молитву; тихе шептання, клятва; обєріг; смерть [10, 128]. Характеризуючи фітонім *трава* як знак української етнокультури, В. Жайворонок виокремлює символічні значення покори («Гнеться, як трава від вітру»); забуття («то все травою заросло»; магічність, загадковість (*сон-трава, плакун-трава, чар-зілля, любви-мене*)) [5, 602].

Фітонім *трава* символізує добрі сили природи в таких рядках: *Де дівчина стояла, Там травиця сіяла, А де козак коня пас, Там травиця по пояс* [11, 91]; *Попід мостом трава з ростом, що й кінь напасеться; Не бачила миленького – не зрадила серця* [11, 212].

З епітетом «зелена» фітонім *трава* може символізувати вік людини, наприклад, молоді дівчини: *Тим трава зелена, що близько вода; Тим дівка хороша, що ще молода* [11, 141]. Натомість в'яла, почорніла *трава* символізує сум, нерозділене кохання, хворобу: *Там була травка, Була зелененька, А тепер вже пов'яла... Там була травка, Була зелененька, А тепер почорніла* [9, 150].

Фітонім *трава* набуває символічності, вказуючи на людську красу (зовнішню і внутрішню), компонент «буйноквіття» надає експресивного навантаження – сили, щирості почуття: *Попід мостом трава ростом Да й стелеться клубом, Да й хвастає да Іванко Кучерявим чубом. Попід мостом трава ростом Да й стелеться листом* [3, 237].

В українських народних піснях *зелена трава – суха трава* можуть символізувати щасливу / нещасливу жіночу долю: *Попід мостом, мостом трава зеленіє, А за хорошим мужем жона молодіє; Да попід мостом, мостом трава посихає, За ледачим мужем жона погибає* [3, 288].

Семантичний компонент *образу трави* – гнучкість, гострота листа дозволяє створити опoетизований відповідний образ молоді дівчини: *Ой косив я траву, траву, косив я отаву, Та любив я дівчиноньку тоненького стану. / – Ой дівчино, дівчинонько тоненького стану, Ой хто ж тебе буде любив, як я перестану? / – Не журися, козаченьку, що в мене тонкий стан, Буде мене другий любив, щобити перестав* [3, 369].

Отже, *зелена трава* у фольклорній традиції символізує життя, молодість, добрі сили природи, а зів'яла – сум, хворобу та нещасливе кохання.

Оскільки сприйняття й осмислення сучасною людиною довкілля виявляється похідним від культурно-історичного буття народу, у картині світу українців вагоме місце посідає макроконцепт *трава*.

Проаналізовано 107 мовних фактів концепту *трава* в поетичному мовленні рідного краю (Дніпропетровщини).

Концепт *трава* містить у своїй структурі складники, для яких спільною основою є ядро-поняття: «Рослина з однорічними зеленими м'якими пагінцями, які не дерев'яніють» [3, Т. IV, 557].

Трава – одне з втілень макроконцепту *природа*, що має в уяві людей позитивну конотацію – той компонент значення, що включає поряд з об'єктивно-асоціативним комплексом, який переходить у внутрішню форму, емотивну модальність і стилістичну маркованість [9, 28].

Позитивна маркованість передається макроконцепту *трава* як елементові *природи*, підкреслюємо елемент «носія істини»: *Полю вклоняюсь, толоці і темній діброві, Гордій купаві, і макові, і купині, –/ Не забудьте мене свого духу і мови, Дайте дання і відкрийтеся, трави, мені!* [4, 21].

Будучи автохтонним знаком природи, у сучасній українській літературі *трава* своєрідно відтворює анімацію довкілля засобом кольоративної орнаментики: *Вже зорі на вітрі сурмлять / І трави пожовклі сплелися* [7, 6]; *В листожарі лісів / Час неначе завмер... / Тільки вітер зрива / Листя жовтого сум, / І вогниста трава / Гріє синю росу* [7, 66]; *Там вітер ловить дні осінні в сільця, / Що з жовтих трав навчився лілести* [8, 105].

Іманентні складники архітектоніки земної й астронімної моделей передбачають реалізацію широких дискурсивних характеристик *трава – роса; трава – зорі*, суттєво поглиблюючи зміст концепту *трава*: 1) *На травах світитьс яроса / У сяйві місяця барвистім. / І пестить ніч серпневий сад, / І стигнуть яблука у листі* [8, 118]; *Впали теплі роси на високі трави, / Синьооке небо зорями ряснить* [8, 9]; 2) *Ще по лісах блукають сиві мавки, / Заплівши в коси квіти лугові / Там ночі гублять зорі у траві* [6, 55]; *Коли стерня вкрива поля / Й синіє в даліні рілля, / І зорі падають в траву, / Тоді я наче не живу* [8, 82].

Проростання апелює до досягнення філософської суті трави: *У серденьку літа і року, У вусі нетоптаних трав. «Широко у світі широкім» – / Ковалик своєї почав* [4, 79].

Травинка має обмежений простір, водночас її макросвіт здатен охопити більший простір: **Я вільна... Живу... на гіллі трави, на крилечках птиць** [4, с. 66].

Фольклорна традиція відтворює паралелізм *природа – людина* на рівні внутрішній світ: *Як тепер віддячити землі? Як віднайти своє лице в усьому – / В житах, у травах, в перших бростях грому, Як їх подобу віднайти в собі?!* [4, 17]; ... *Листя назбирати також мушу, / Їх загорну у висохлу траву / І буду лікувати ними душу* [8, 90].

Архітектоніка земної моделі світу в сучасній літературі традиційно асоціюється у тісному взаємозв'язку з людиною; одночасно спостерігаємо посилення емотивного значеннєвого компонента: **Радість – зелень трав** у травні І сніги у грудні [4, 34]; *Як дерево червлене листя ронить / Й горить на вітрі висохла трава, / Безмовна тиша огортає крони, / І світлий смуток душу сповива* [7, 119]; *Відгукало літо золотаве, / І зозуля в лузі не кує. / Там, за лісом, на високих травах / Розгубили щастя ми своє* [8, 36].

На кількість трави рідко трапляється наголошення, вказівкою одиначності виступає суфікс -ин-, а на велику кількість вказують квантори «без кінця», «без міри» та нерозкладні словосполучення *море трави, океан трави, річище трави* тощо, де квантитативну семантику мають у переносному значенні перші елементи: *Все важче злитися із річищем трави, Що сторожко задивлена крізь мене, – / Я знічуюсь під поглядом зеленим, Так мало є в мені самій мене...* [4, 20]; *Все важче злитися із річищем трави, Що недовірою і забуттям закуте... Моя душа так хоче з вами бути. Ви, трави, поверніть мені мене!* [4, 20].

Основна дія, яку виконує трава, виражається дієсловом *рости*, всі інші предикати вказують на додаткові дії: *шуміти, шелестіти, хилитися, пахнути, зеленіти, жовтіти, сохнути, в'янути, гнутися, вигорати* тощо. Спостережуваними є метафористичні поєднання із дієсловами *летіти, співати, слухати, дивуватися, говорити, мовчати, плакати, тужити, зітхати*, відтворюючи антропоцентричну модель сприйняття світу: *За те, що удвох в цім столітті, В цім літі ми вдвох не були – / Віджуряються трави і квіти, / Відплачуть за нас цвіркуни...* [4, 79]; *Процалились трави назавжди, / Дощем притоптані додолу. / І тихо плакали сади, / І жовтий лист кружляв довкола* [8, 45].

Аналіз функціонування метафор засвідчив, що домінантні субстантивні одиниці зазнають образного переосмислення за принципом уособлення, «оживлення» *трави*, уподібнення властивостей, ознак предметів, аспектів буття насамперед людині. З огляду на це антропоморфізовані слова визначено як такі, що виявляють стилетвірну потужність: У

весни зелені коси трав, / Скупані холодною рососою [7, 145]; Крізь туман дощі проціджені / Миють жовті пасма трав [8, 92].

Традиційне уявлення про тісний взаємозв'язок людини і природи відтворено в метафізичному взаємопроникненню і супереживанню: **Я ж виросла в толоки в пелені! Так лагідно ніхто мене не слухав...** [4, 20]; **Мені горнулися трави до грудей, Я вигрівалась в трав отих на грудях, Збагнувши згодом, що є трави й люди, Що світ поділено на трави і людей** [4, 20]; **Відболію й травною стану, / Зеленітиму навесні, / Коли згине у полі сніг / І навколо льоди розтануть** [7, 86].

У структурі макроконцепту *трава* нараховується велика кількість символічних значень, національні концепти взагалі тяжіють до символізації, зумовленої етноорієнтованою селекцією окремих елементів глобальної моделі світу.

Група символів пов'язана з асоціаціями щодо циклічності росту трави. У багатьох культурах світу *трава* – символ оновлення, пробудження природи, інтерпретація цього символу – нове життя, можливість життя взагалі спостерігається в літературі рідного краю: *Крізь дні нудні трава нового змісту прокльовує* [4, 24].

Зів'яла осіння трава традиційно асоціювалась зі смертю, стаючи її символом, у сучасній мовній картині світу цей символ набуває екзистенційного звучання: *Як вимерзнуть трави на свято осіннє покров / Платонівські числа відкриють чарівну тріаду...* [4, 75]. Після смерті взимку трава навесні знов оживає, починає рости, внаслідок такої особливості вона стала символом вічного повернення, оновлення, постійного руху, заперечення смерті як кінцевості буття: *Як безсмертя зветься? Трава!* [4, 39]. При продовженні асоціативних ланцюгів цього символу *трава* стає уособленням вічного перетворення.

Загальною рисою семантики художнього образу *трава* є утворення значень на основі антропоморфної конотації. Символічне значення трави – «тихе шептання, молитва», що ґрунтувалось на такій особливості рослини як нездатність створювати сильний шум. Звук при коливанні трави від вітру нагадував тихий шепіт, внаслідок розкладання цієї асоціації на дві частини у макроконцепту *трава* з'явився предикат *шептати* та означення *тиха*: *І трава шепоче про небесні очі* [4, 27]. Як бачимо, символ у чистому вигляді без доосмислень і трансформацій у поетичному дискурсі рідного краю спостерігається поодиноким.

Як правило, натяжки виражаються експліцитно, а специфіка символу від розкривання втрачається. Меншою мірою *трава* уособлює за фольклорною традицією людські істоти: **Скороминущий**

вік трави, Скороминущий вік людини... Коли до нас прийшла оця гординя, Що ми в Природі вищі од трави? [4, 21].

Трава, як багато інших представників флори, зберігає в уяві людей пам'ять про минуле, про дитинство, здатна донести інформацію до нащадків: *Посеред вод підземних і коріння / Я стала коренем і в паростки пішла, / Озвалась джерелом, рум'янком зацвіла. І виросла. І знову стала я. І ніби я проснулася вві сні: / ... Грушевий мед висотували бджоли, Травинка в'яла у моїй руці... І час мені – вклонитися усім...* [4, 16].

При поєднанні цього типового уявлення з основним символічним значенням *трави* «вічне життя» утворюється оригінальний символ «вічна пам'ять»: *То ж доки пам'ять генів ще жива, Й наймення трав ще зберігає мова, Верни, Людино, в світ свій барвінковий, Великий Рід Великого Зела!* [4, 22].

Макроконцепт *трава* має у своїй структурі багато символів, серед яких є навіть протилежні за семантикою; таке явище можливе, оскільки символ містить ідеї, що мають різне смислове навантаження.

В українській культурі між людиною та природою взаєморозуміння, з травами розмовляють, рослини відчують стан людей, у поезії це передається іноді за допомогою прийому паралелізму, що бере початок з фольклорної традиції: *Трави, розрадьте, прийміть мою душу і тіло, Дайте на серце прозріння й видючість очам, Щоб наболіле у вас і мені заболіло... Роду моему простіть і нащадкам простіть нерозумним За потолочене, скошене, зжате у вашім роду, / – Вами дароване, мною розтрачене й згублене / В корені вашім, у цвіті і плоді знайду* [4, 21].

Макроконцепт *трава* має у своїй структурі поняття, характеристики якості, кількості, дії, простору й часу. Важливу роль у житті людини займає сегмент «функціональне призначення». Розвинутою є система символів, що містить навіть протилежні елементи.

Фітоніми, як і будь-які інші слова, реалізують у мові значення символів завдяки таким їх семантичним ознакам, як багатозначність, образність (переносність) та згорнутість (імпліцитність) змісту, архетипічність, універсальність в окремій мові та символічна близькість зі словами інших мов, семантична багатоваріантність за рахунок індивідуальних особливостей носіїв мови й дуалізм символічного значення.

Висновки. Тема пам'яті є органічною для сучасної української літератури; українські автохтонні знаки не тільки архітектурним та часопросторовим об'єктами, але і своєрідними знаками мовної свідомості,

що віддавна виконують естетичну і символічну функції. У вербалізованому світогляді фітонім*трава* зображено як персоніфікований, метафорично осмислений концепт, що суттєво вплинув на розвиток українського художнього слова, спричинивши його семантичну трансформацію і перспективу.

Зафіксовані семантичні зрушення у структурі концепту *трава* зумовлюються тенденцією до утворення нових семантичних відтінків, контекстуально-метафоричних ускладнень, переосмислення конотативних компонентів (*магічність / екзистенція; автохтонний знак довкілля / іманентність внутрішнього світу*); віддзеркалюють розвиток засобів художнього пізнання дійсності останньої третини ХХ ст. – початку ХХІст. Особливості формування й семантизації зумовлені специфікою світосприйняття українців, що ґрунтується на художньо-філософській своєрідності екзистенційного осмислення світу та персоніфікації рослинних символів.

На подальший розгляд заслуговують питання структури ядерних і периферійних флороконцептів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонюк К.П. Культурний концепт як відображення національної свідомості (на матеріалі сучасної французької мови) / К.П. Антонюк // Мова і культура : [наук. щорічний журнал]. – К. : Вид-ий Дім Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 7. – Т.IV. Ч.І. Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 291–296.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К. : Ірпінь, 2004. – 1440 с.
3. Вендина Т.И. Этнолингвистика, аксиология и словообразование / Т.И. Вендина // Слово и культура. Памяти Н.И.Толстого. – М. : Индрик, 1998. – Т. I. – С. 39-48.
4. Голота Любов. Вікна : [поезії] / Любов Голота. – К. : Молодь, 1983. – 87 с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Вікторович Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року / упоряд. О.І. Дея. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 670 с.
7. Ліщенко Г. Вереснева коліскова / Григорій Ліщенко. – Кіровоград : Центральньо-Українське видавництво, 2013. – 234 с.
8. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В.В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 416 с.
9. Словник символів / за ред. Потапенко О., Дмитренко М. – К. : Народознавство, 1997. – 155 с.
10. Українські народні пісні: Родинно-побутова лірика. – Ч. I : Пісні про кохання. – К. : Дніпро, 1964. – 588 с.

REFERENCES

1. Antoniuk K.P. Kulturnyi kontsept yak vidobrazhennia natsionalnoi svidomosti (na materiali suchasnoi frantsuzkoi movy) / K.P. Antoniuk // *Mova i kultura* : [nauk. shchorichnyi zhurnal]. – K. : Vyd-yi Dim Dmytra Buraho, 2004. – Vyp. 7. – T.IV. Ch.I. Lihvokulturolohichna interpretatsiia tekstu. – S. 291–296.
2. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / uklad. i holov. red. V.T.Busel. – K. : Irpin, 2004. – 1440 s.
3. Vendyna T.Y. Etnolinhvystyka, aksyolohyia y slovoobrazovanye / T.Y. Vendyna // *Slovo y kultura. Pamiaty N.Y.Tolstoho*. – M. : Yndryk, 1998. – T. I. – S. 39-48.
4. Holota Liubov. Vikna : [poezii] / Liubov Holota. – K. : Molod, 1983. – 87 s.
5. Zhaivoronok V. V. Znaky ukrainskoi etnokultury : slovnyk-dovidnyk / Vitalii Viktorovych Zhaivoronok. – K.: Dovira, 2006. – 703 s.
6. Ihry ta pisni vesniano-litnia poeziia trudovoho roku / uporiad. O.I. Deia. – K. : Vyd-vo AN URSS, 1963. – 670 s.
7. Lishcheniuk H. Veresneva kolyskova / Hryhorii Lishcheniuk. – Kirovohrad : Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo, 2013. – 234 s.
8. Nimchuk V.V. Davnoruska spadshchyna v leksytsi ukrainskoi movy / V.V. Nimchuk. – K. : Naukova dumka, 1992. – 416 s.
9. Slovnyk symboliv / za red. Potapenko O., Dmytrenko M. – K. : Narodoznavstvo, 1997. – 155 s.
10. Ukrainski narodni pisni: Rodynno-pobutova liryka. – Ch. I : Pisni pro kokhannia. – K. : Dnipro, 1964. – 588 s.